



## گونه‌شناسی و بررسی تطبیقی معماری بقاع متبرکه دوره اسلامی

( مطالعه موردی: بقاع تاریخی شهرستان شوشتر )

حامد حیاتی\*<sup>۱</sup>، کاظم گمراوی<sup>۲</sup>

۱۳۹۸/۱۲/۲۶

تاریخ دریافت مقاله :

۱۳۹۹/۰۲/۲۸

تاریخ پذیرش مقاله :

### چکیده

**بیان مساله:** در طول دوران تاریخ اسلامی ایران، بناهای با شکوهی برای امامزادگان، صالحان و عارفان ساخته شده است. معماری بناهای آرامگاهی، بعد از معماری مساجد، بسیار حائز اهمیت بوده است. بررسی ادوار مختلف تاریخی شهرستان شوشتر نشان می‌دهد که مردمان این دیار همواره مقابر نیکان، علماء و صالحان را پاس داشته و همراه با معماری همان دوران آرامگاه‌های آن‌ها را می‌ساختند. اهمیت و کثرت بقاع و قدمگاه‌ها در شهر شوشتر به نحوی است که این شهر لقب شهر چهل پیر به خود گرفته است.

**سوال تحقیق:** این پژوهش در نظر دارد با بررسی کالبد معماری و عناصر سازه‌ای هشت بقعه تاریخی که غالباً دارای شاخصه‌های معماری اسلامی و ثبت میراث فرهنگی هستند، به گونه‌بندی آن‌ها پرداخته و به پرسش‌های اصلی تحقیق که بررسی الگوها و تغییرات معماری بقاع در دوره‌های تاریخی مختلف هستند، پاسخ دهد. **اهداف تحقیق:** جستار پیش رو بر اساس اهداف گونه‌بندی و مقایسه تطبیقی بقاع تاریخی مورد پژوهش شکل گرفته است.

**روش تحقیق:** نگارندگان با استفاده از منابع تاریخی، مطالعه کتابخانه‌ای و بررسی‌های میدانی، و به کارگیری روش تحلیلی-تاریخی ضمن بررسی معماری آرامگاه‌ها به گونه‌شناسی و تبیین وجوه اشتراک و تمایز آن‌ها پرداخته‌اند.

مهم‌ترین یافته‌ها و نتیجه‌گیری تحقیق: شناسایی ویژگی‌های عناصر کالبدی بقاع متبرکه مورد پژوهش و گونه‌بندی آن‌ها بر اساس دو شاخص کالبدی و کارکردی-اجتماعی را می‌توان از دستاوردهای مهم این پژوهش دانست. همچنین از یافته‌های این تحقیق می‌توان به الگوی مشابه پلان، کاشی‌کاری در گنبد‌های شلجی، دیوارها، سقف‌ها، عدم تزئینات داخلی و شکل مدفن و تمایز در فرم گنبد‌ها تزئینات خارجی و کارکردها اشاره کرد.

**کلمات کلیدی:** گونه‌شناسی، معماری، بقعه، گنبد، شوشتر

\*۱. مدرس گروه معماری، واحد اهواز، دانشگاه آزاد اسلامی، اهواز، ایران (نویسنده مسئول)، ایمیل: Hamedhayaty@yahoo.com

۲. دانشجوی ارشد معماری، اهواز، موسسه عالی جهاد دانشگاهی، اهواز، ایران، ایمیل: K.gomravi@yahoo.com.

**۱- مقدمه:**

در واقع کوچه، محله و یا خیابانی در شهر شوشتر نیست که مسجد و یا زیارتگاه نداشته باشد. بعضی از زیارتگاه‌ها تاریخچه مشخصی ندارند و مردم از آن‌ها اطلاعی ندارند، و به صرف این که گذشتگان، آن‌ها را زیارت می‌کردند، امروز مورد ارزش و احترام هستند (مریدشوشتری، ۱۳۷۷: ۱۳۵). وجود تعداد قابل توجه بقاع و آرامگاه‌ها در شوشتر موجب شده است که این شهر را شهر «چهل پیر» بنامند. هر چند که تعداد بقاع شهرستان شوشتر بیش از ۴۰ بقعه می‌باشند. بررسی تاریخچه این شهر و آثار تاریخی موجود نشان از معماری برجسته آرامگاهی دارد، که در دوران‌های مختلف تاریخی بوجود آمده است. پژوهش حاضر در نظر دارد با معرفی و بررسی ۸ بقعه از بقاع تاریخی شهرستان شوشتر که دارای شاخص‌های معماری اسلامی و حداقل مداخله در اصالت بنا هستند، کالبد معماری و عناصر سازه‌ای آن‌ها مورد بحث و مقایسه قرار دهد. مرور ادبیات تحقیق نشان می‌دهد تا به حال پژوهشی در خصوص گونه‌شناسی آرامگاه‌های شهرستان شوشتر انجام نشده است. به نظر می‌رسد که بقاع متبرکه مورد بحث دارای الگوهای معماری متفاوتی بوده و در دوره‌های مختلف تاریخی دستخوش تغییرات شده‌اند. این پژوهش با مطالعه منابع تاریخی و کتابخانه‌ای و بررسی‌های میدانی و بکارگیری روش تاریخی-تحلیلی، به مقایسه و گونه‌بندی بقاع مورد تحقیق می‌پردازد. این مقاله با مرور ادبیات پژوهشی، معرفی نمونه‌های موردی و بررسی دوره‌های تاریخی و عناصر کالبدی آن‌ها، بقاع متبرکه شهرستان شوشتر را براساس کالبد و کارکرد گونه‌بندی می‌نماید.

**۲- پرسش‌های تحقیق:**

- الگوهای معماری بقاع متبرکه شهرستان شوشتر کدامند؟
- در دوره‌های تاریخی مختلف، معماری بقاع متبرکه شهرستان شوشتر چه تغییراتی داشته است؟

**۳- فرضیه‌های تحقیق:**

- به نظر می‌رسد که بقاع متبرکه شهرستان شوشتر دارای الگوهای معماری متفاوتی باشند.

- به نظر می‌رسد که معماری بقاع متبرکه شهرستان شوشتر در دوره‌های تاریخی مختلف، دچار تغییراتی شده است.

**۴- پیشینه تحقیق:**

از جمله کتب و منابع تاریخی که به بقاع تاریخی شوشتر و استان خوزستان پرداخته‌اند، می‌توان به کتاب‌های تذکره شوشتر تالیف سید عبدالله بن سید نورالدین بن سید نعمت‌الله جزایری از فقها، محدثان و ادیبان معروف اواخر دوره صفوی (جزایری شوشتری، ۱۳۸۸) و کتاب تاریخ جغرافیایی خوزستان (سید محمدعلی امام شوشتری، ۱۳۳۱) اشاره کرد. با این حال در برخی از کتاب‌ها به معرفی موردی و تک بنا این آثار پرداخته شده، که می‌توان کتاب آثار و بناهای تاریخی خوزستان (اقتداری، ۱۳۷۵) را نام برد. کتاب انوارالرحمین (خسروی، ۱۳۸۴) که با موضوع آشنایی با سلاله پاکان، بقاع متبرکه و امام زاده‌های استان خوزستان و همچنین کتاب آرامگاه‌های جنوب غرب ایران (سجادی، ۱۳۹۶) که به بررسی تطبیقی آرامگاه‌های خوزستان و مناطق همجوار پرداخته است. مقاله میانی معماری مقابر امامزادگان در ایران (مسعودی اصل و دیگران، ۱۳۹۷) به تاریخچه و تغییرات بناهای آرامگاهی پرداخته است همچنین مقاله گونه‌شناسی بقاع متبرکه لاهیجان (خاکپور، ۱۳۹۲)، با بررسی عناصر کالبدی بقاع متبرکه مورد پژوهش، به گونه‌بندی آن‌ها اقدام می‌نماید. کتاب معماری اسلامی (شکل، کارکرد، معنی)، (رابرت هیلن براند، ۱۳۶۶) به تعریف مفاهیم، بررسی آثار و روند شکل‌گیری بناهای آرامگاهی می‌پردازد. با این حال، برخی مستشرقین از قبیل ژاک دموورگان، هنری لایارد، ایزابلا بیشوپ، لرد کرزن، باین و هوسه در سفرنامه‌های خود به توصیف برخی بناهای آرامگاهی پرداخته‌اند. بررسی پیشینه تحقیق نشان می‌دهد که در خصوص گونه‌شناسی بقاع شهرستان شوشتر تاکنون، پژوهشی انجام نشده است.

**۵- روش تحقیق**

اصولاً تحقیق‌ها بر اساس شاخص سطح به سه دسته تقسیم می‌شوند. اول: مطالعات توصیفی دوم: مطالعات تبیینی و سوم: مطالعات مقایسه‌ای. مطالعات مقایسه‌ای



## ۶- مبانی نظری:

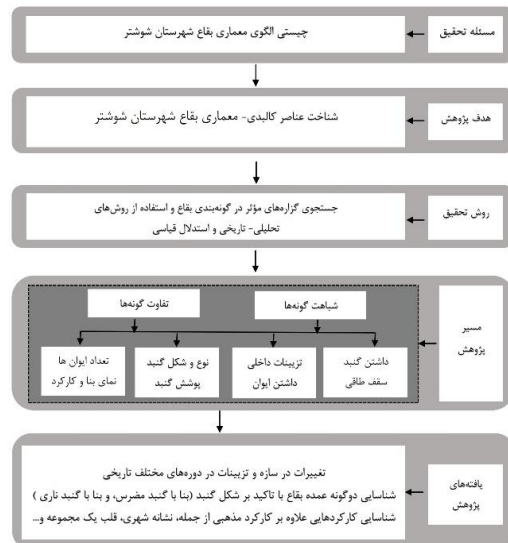
### ۱-۶- گونه‌شناسی:

گونه‌شناسی مقوله‌ای است که در علوم مختلف برای دسته‌بندی و شناخت بهتر پدیده‌ها در آن علم مورد استفاده قرار می‌گیرد. واژه‌ی «تیپولوژی» یا «گونه‌شناسی» در فرهنگ غربی از ریشه‌ی کلمه «تایپ» گرفته شده است (معماریان و طبرسا، ۱۳۹۲: ۱۰۳). گونه‌شناسی عبارت است از، دسته‌بندی بر طبق مقاصد یا ساختار و فرم مشترک (لنگ، ۱۳۸۳: ۷۰). بسیاری از محققان بر این عقیده‌اند که کار گونه‌شناسی، ورای طبقه‌بندی ساده است و در آن عناصر دقیقتری مطرح می‌شوند و مورد توجه قرار می‌گیرند (توسلی، ۱۳۸۹: ۸۳). طبقه‌بندی بر پایه‌ی اصول و ویژگی‌های مشترک، گام مهمی در راستای شناخت پدیده‌ها است، هرچند که صرف وجود اشتراکات در پدیده‌ها و بخصوص در طرح‌های معماری دال بر تبعیت آن‌ها از الگویی مشخص نیست، اما طبقه‌بندی نمونه‌ها براساس گونه‌ها می‌تواند به شناسایی الگوها نیز کمک کند (سلطانی و همکاران، ۱۳۹۱).

### ۲-۶- تاریخچه شهرستان شوشتر:

شوشتر با پیشینه ۲۰ هزار ساله که با دستاوردهای باستان‌شناسی چند سال اخیر به اثبات رسیده است، یکی از قدیمی‌ترین شهرهای سرزمین ایران می‌باشد که همواره شاهد فراز و فرودهایی بوده که بر تاریخ این سرزمین گذشته است. که در مجموع طبق تقسیم‌بندی‌های رایج و بر اساس آثار و شواهد موجود دارای سه دوره‌ی زمانی پیش از تاریخ، تاریخی و اسلامی می‌باشد. ابن مقفع می‌گوید: اول شهری که پس از توفان نوح بنا نهادند، شوش و شوشتر بود (شوشتری، ۱۳۶۵: ۶۹). بعضی مورخان بر این باورند که نام شوشتر از واژه «شوشا» یا «سوسا» یعنی «مطبوع» و «دلپسند» گرفته شده است و بعضی آن را «شهرشاه» می‌دانند (افشار سیستانی، ۱۳۷۳: ۸۹۲-۸۹۷). تستر واژه معرب کلمه شوشتر است که مسلمانان پس از فتح ایران این شهر را با آن خطاب می‌کردند شهری بزرگ، زیبا، خرم و دارای پالیزهای نیکو و باغ‌های عالی است. سهل بن عبدالمطلب... تستری، عارف معروف از این شهر برخاسته است (ابن بطوطه، ۱۳۷۶: ۲۰۱). حمزه اصفهانی واژه «شوشتر» را صفت تفضیلی

آن سطح از پژوهش است که معمولاً برای مقایسه و تطبیق دو یا چند پدیده، منبع و یا متغیر به عنوان دستمایه‌های پژوهش به منظور استنباط و تدقیق موضوعات به کار می‌رود (عالی زاده، ۱۳۸۵: ۲۷). روش مطالعه تطبیقی یا مقایسه‌ای یکی از روش‌های تحقیق است که هدف آن شناخت، تبیین و تحلیل پدیده‌های تاریخی است. به طور کلی مطالعه سازمان یافته رویدادهای همانند، در موقعیت‌های جغرافیایی یا زمانی متفاوت را مطالعه تطبیقی گویند (حیدری، ۱۳۹۲). روش تحقیق این جستار با تأکید بر رویکرد تطبیقی، تحلیلی-تاریخی و بهره‌گیری از استدلال قیاسی بوده که بر اساس بررسی‌های میدانی و مطالعه مدارک و کتب تاریخی صورت گرفته است. در این تحقیق نگارندگان ابتدا به متون کتب تاریخی مراجعه کرده و با استفاده از معاییر دوره‌های تاریخی، اهمیت بقاع در فرهنگ و اعتقادات مردم شهرستان، توجه به گونه‌های متنوع معماری و عناصر سازه‌ای، حداقل مداخله در بناهای تاریخی و شاخصه ثبت میراث فرهنگی، با نمونه‌گیری هدفمند، ۸ بقعه متبرکه را انتخاب نمودند. سپس بررسی میدانی عمده‌ای در باب شناسایی بقاع متبرکه شهرستان شوشتر انجام گرفت. داده‌های گردآوری شده از جمله دوره ساخت، پلان، نوع گنبد و... تجزیه و تحلیل شده‌اند.



نمودار شماره ۱: نمودار روند تحقیق، مأخذ: نگارندگان



«شوش» دانسته، شوش را به معنی خوب، و شوشتر را خوبتر دانسته است. اعراب آن را «تستر» گفته‌اند. و برخی نیز آن را، به مناسبت اینکه شش دروازه داشته است، «شش در» نیز گفته‌اند (افشار سیستانی، ۱۳۷۳: ۸۹۲-۸۹۷).

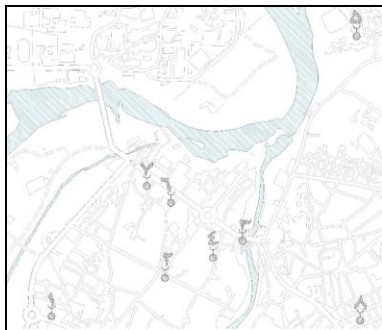
### ۳-۶- معماری بقاع در ایران

اگرچه در ارتباط با ساختار شکلی و فرم معماری بناهای آرامگاهی، تقسیم بندی‌های متعددی صورت گرفته ولیکن براساس آنچه مورد توافق اکثر محققان قرار دارد در یک نگاه می‌توان آن را به دو دسته مقابر برجی شکل و مقابر به شکل قبه یا چهارگوش گنبددار تقسیم‌بندی کرد (هیلن براند، ۱۳۷۷: ۳۴۲). هر چند از اواخر قرن چهارم ه.ق ساخت مقابر برجی شکل بر چهارگوش‌های گنبددار برتری یافت و در فاصله قرون پنجم تا هشتم ه.ق. یکی از فرم‌های اصلی مقبره‌سازی شد ولیکن بر خلاف مقابر برجی شکل - که از قرن نهم ه.ق. از رواج می‌افتد، مقابر چهارگوش گنبددار تقریباً در تمامی دوره‌های اسلامی رواج داشته است و از قرن نهم ه.ق. به بعد، به عنوان اصلی‌ترین شیوه مقبره‌سازی مطرح شده است (همان، ۳۶۶). در دوره ایلخانی در مقابر گنبددار نوعی تحول جدید ایجاد می‌شود؛ بدین معنی که بنای آن به گسترش و عظمت بیشتری دست می‌یابد. بهترین مثال برای این گونه بناها گنبد سلطانیه در زنجان است (برتون، ۱۳۷۷: ۹۵). در دوره تیموری مقابر چهارگوش بیشتر در ابعاد کوچک بنا شده و به طور معمول بر یک جنبه بنا همچون پیش طاق یا گردن گنبد یا هر دو آن تأکید می‌شد (هیلن براند، ۱۳۷۷: ۳۹۵) از دوران صفوی به بعد، به طور قطع نشانی از مقابر برجی شکل دیده نشده است و چهارگوش گنبددار تنها فرم مورد استفاده در معماری بقاع این دوران است. زیرا تا پیش از صفویه معماری تابع جغرافیا و محیط بود که در نقاط مختلف ایران انواع گنبد و مناره دیده می‌شود اما در حکومت صفوی آنچه در پایتخت رایج بود به عنوان الگو در سایر مناطق مورد توجه قرار می‌گرفت (مسعودی اصل و دیگران، ۱۳۹۷).

### ۴-۶- بقعه و تاریخچه آن در شهرستان

**شوشتر:** مقابر و مزارات در شهرستان شوشتر و اطراف آن شهر، فراوان هستند. کهن‌ترین آن‌ها دخمه‌هایی است

که در خارج از شهر در شمال و شرق آن قرار دارند و این دخمه‌ها عبارت است از اطاق‌های مربع کوچکی که در کمر کوه در میان سنگ بصورت حوض مانند تراشیده می‌شود. این دخمه‌ها گورستان زرتشتیان است که مردگان خود را دفن می‌کردند. برخی از مزارات را باید مربوط به علمای یهود دانست، مانند روبیل و شعیب در میاناب، مردخای معروف به نبی‌الله و برخی دیگر از علمای اهل سنت هستند مانند سعد سعید برخی نیز از سادات هستند که با چند واسطه نسب آن‌ها به ائمه می‌رسد که مردم بدون واسطه آن‌ها را امام می‌شمارند مانند سید محمد بازار، سید محمد گلایی، سید صالح، سید محمد شاه و برخی دیگر مشایخ هستند مانند شیخ شمس‌الدین، پیر خمیسی و پیر محمد و بعضی دیگر به کلی مجهول الهویه هستند مانند جابر، صالح شهید، سبز پوش و قدمگاه‌هایی مانند خضر، مقام صاحب الزمان، مقام حسین و مقام عباس (جزایری، ۱۳۳۱: ۱۳۲-۱۳۶). در واقع کوچه، محله و یا خیابانی در شهر نیست که مسجد و زیارتگاه نداشته باشد. این ویژگی خاص موجب شده است که به شهر شوشتر لقب «دارالمومنین» بدهند. این بقاع محل برگزاری نماز، قرائت دعا، نذر و نیاز و مجالس عزاداری امام حسین (ع) هستند (مرید شوشتری، ۱۳۷۷، ۱۳۵) (تصویر شماره ۱).



شکل شماره ۱: بقاع متبرکه به ترتیب ۱: بقعه امامزاده عبدالله، ۲: بقعه سید محمد بازار، ۳: بقعه عبدالله بانو، ۴: بقعه سید محمد ماهرو، ۵: بقعه سید محمد گیاه‌خوار، ۶: بقعه شاه زید، ۷: بقعه براء بن مالک انصار، ۸: بقعه خضر نبی، مأخذ: نگارندگان.

### ۷- مطالعات و بررسی‌ها (نمونه‌های موردی):

#### ۱-۷- بقعه سید محمد بازار :

نسب شریف سید محمد بازار شوشتر به امام موسی کاظم علیه السلام بر می‌گردد (جزایری، ۱۳۲۸: ۲۸). بقعه



کاشیکاری شده با ساقه بلند بنا، دارای طرح هندسی به رنگ‌های سفید و فیروزه‌ای روی زمین‌های زرد می‌باشد. قسمت بالای گنبد نیز دارای کاشیکاری به رنگ آبی بوده که بعدها فروریخته و روی آن را با پوسته‌ای گچی پوشانده‌اند (حاتمی، ۱۳۹۴). این پوسته گچی، امروزه در حال تخریب و ریزش است (شکل شماره ۳).

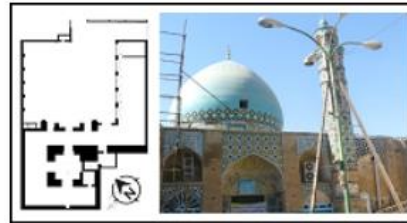


شکل شماره ۳: تصویر و پلان بقعه عبدالله بانو، مأخذ: پلان اداره میراث فرهنگی شوشتر

### ۷-۳- مقبره براء بن مالک:

قدیمی‌ترین مزارات شوشتر براء بن مالک انصاری است او از اکابر حضرت رسالت بود (شوشتری، ۱۳۴۳: ۱۵) از شجاعان صحابه پیغمبر بوده و هنگام فتح شوشتر در سال ۱۷ یا ۱۸ ه.ق به دست هرمزان، حاکم خوزستان کشته شده است. به نظر می‌رسد این بقعه با استناد به منابع تاریخی قدیمی‌ترین مقبره اسلامی در شوشتر و شاید در ایران باشد (شوشتری، ۱۳۵۶: ۱۰۵). عمارتی بر روی قبر او بود که خراب شده بود و در سال ۱۰۰۳ تا ۱۰۰۶ ه.ق توسط مهدی قلی خان شاملو حاکم خوزستان - دوران صفویه - تجدید بنا شد. بازسازی بقعه در دوره قاجار در زمان محمدعلی میرزا دولتشاه حاکم شوشتر فرزند فتحعلی شاه در سال ۱۳۲۰ ه.ق انجام شده است (امام شوشتری، ۱۳۳۱: ۱۳۳). گنبد شلجی و تقلیدی از سبک گنبد سازی صفوی است. رنگ و سبک کاشی کاری مخلوطی از کاشیکاری قاجاری و تقلیدی از کاشیکاری اواخر عهد صفوی است. کلمات الله - محمد - علی بر مستطیل‌هایی که با خط مشکی بر زمینه آبی فیروزه‌ای مرقع شده است. در شکرگاه گنبد یک نوار کاشی متن سفید و خط آبی سوره‌ی قل هو الله احد به تمامی نقش بسته است. هشت عدد پنجره‌های نورگیر و در فاصله کتیبه‌ها بطور هلال طاق رومی قرار دارند و با کاشی مشبک ساخته شده‌اند (اقتداری، ۱۳۷۵: ۶۸۵) (شکل شماره ۴).

سیدمحمد بازار شهرستان شوشتر بنایی مربوط به دوران صفویه است (امام شوشتری، ۱۳۳۱: ۱۳۶). ساختمان اصلی بقعه در دوره صفوی ساخته شده درب بقعه یک در فلزی مشبک تیره رنگ است که به سمت شمال قرار دارد یک نقاشی کمربندی با زمینه سورمه‌ای رنگ با خط سیاه رنگ تاریخ مرمت بنا را در دوره احمد شاه قاجار ذکر می‌کند در دو سوی در ۲ کتیبه سنگی با متن و ان یکاد است که متعلق به دوران صفوی است. ساختمان بقعه را دارای ۲ گلدسته بزرگ است یکی از گلدسته تخریب شده و تنها گلدسته سمت چپ سالم مانده است. تزیینات گلدسته از کاشی آبی رنگ با نقوش هندسی است. گنبد بقعه سید محمد بازار از لحاظ حجم بزرگترین گنبد در شوشتر است که توسط کاشی‌های فیروزه‌ای تزیین شده است. گنبد شلجی با کاشیکاری عهد صفوی، که حاشیه آن با کاشیکاری زرد تزیین شده است (اقتداری، ۱۳۷۵: ۷۱۹). ایوان ورودی آن با طاق کاربندی مزین شده است. از شاخصه‌های این بنا وجود حجاری‌های بسیار زیبا با اشکال هندسی و اسلیمی است (شکل شماره ۲).



شکل شماره ۲: تصویر و پلان بقعه سید محمد بازار، مأخذ: اداره میراث فرهنگی شوشتر

### ۷-۲- بقعه عبدالله بانو:

بقعه عبدالله بانو در خیابانی به همین نام واقع است و طبق روایت روایان از فرزندان امام حسین (ع) و شهربانو است. قدمت ساختمان بقعه احتمالاً به قرن دهم هجری می‌رسد. بنا به روایات عبدالله بانو از فرزندان امام حسین (ع) و شهربانو است و این بقعه مدفن ایشان می‌باشد. بقعه عبدالله بانو در سال‌های گذشته دارای موقوفاتی چون مسجد، کاروانسرا، مغازه و برخی منازل بوده است. این بقعه به همراه باقیمانده موقوفات در سال ۱۳۷۵ بوسیله شهرداری وقت به بهانه تعریض خیابان تخریب شد. هم‌اکنون اتاق اصلی بقعه و بخشی از کاروانسرا سالم مانده و در بر خیابان قرار گرفته است. گنبد



### ۷-۵- امامزاده عبدالله :

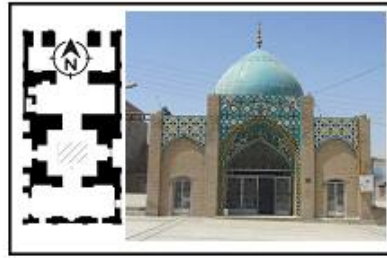
نسب این امامزاده را به امام سجاد (ع) می‌رسانند. عبدالله بن حسن بن حسین الاصر بن زین العابدین (ع) (جزایری، ۱۳۲۸: ۲۶). ورودی اصلی بقعه در ضلع شمالی بنا قرار دارد این بنا مشتمل بر صحن، ایوان ورودی، رواق‌ها، حرم، گنبد، گلدسته‌ها، ضریح، تزئینات معماری، گچبری و کتیبه‌هایی با مضمون آیه الکرسی، دیگر آیات قرآن و معرفی کسانی است که در دوره‌های مختلف دستور مرمت و بازسازی بنا را صادر نموده‌اند. از مهم‌ترین کتیبه‌های برجای‌مانده بنا که نشانگر زمان ساخت و بانی آن است، بر سر در ورودی اطاق مقبره (محل قرار گرفتن ضریح) به صورت تزئینات گچبری شده زیبایی قرار دارد. بر اساس متن این کتیبه، بنای امامزاده عبدالله در سال ۶۲۹ هجری قمری توسط شخصی به نام بهنام النوی المستنصری ساخته شده است. ضریح بقعه از آهن ساخته شده و سبک ضریح سازی اواخر عهد صفوی است (اقتداری، ۱۳۷۵: ۶۸۹-۷۰۷). بقعه دارای گنبد دو پوش بوده که پوش بیرونی بصورت رُک و پلکانی و پوش داخلی به شکل عرقچین است. این بقعه در قدیم دارای مهمانخانه، مدرسه، مطبخ، کتابخانه، منازل خدمه و طلبه، باغچه، طویله و اوقاف مفصل بوده است که به مرور زمان از میان رفته‌اند (امام شوشتری، ۱۳۳۱: ۱۳۴) (شکل شماره ۶).



شکل شماره ۶: تصویر و پلان بقعه امام زاده عبدالله، مأخذ: اداره میراث فرهنگی شوشتر

### ۷-۶- بقعه سید محمد گیاهخوار ( گلابی ) :

این بنا از آثار دوران صفویه بوده که در شمال شرقی شوشتر بر لبه رودخانه کارون و در جوار بند میزان شوشتر با چشم اندازی زیبا واقع شده است (شوشتری، ۱۳۳۱: ۱۳۵). این مقبره مربوط به یکی از سادات تلغر بوده که تنها از گیاهان این محل تغذیه می‌کرده است (حاتمی، ۱۳۹۴: ۳). بروی یک کتیبه سنگی هشت بیت شعر به خط نستعلیق حجاری شده که یکی از دوره‌های مرمت



شکل شماره ۴: تصویر و پلان بقعه براء بن مالک انصاری، مأخذ: اداره میراث فرهنگی شوشتر

### ۷-۴- بقعه خدر یا خضر :

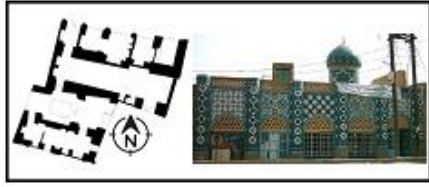
در ابتدای شهر شوشتر در سمت راست جاده‌ی اهواز، به فاصله حدود ۵۰ متر از جاده، گنبد سفید رنگ خدر نبی الله نمایان است. این بقعه را خواجه خضر، خواجه خدر و خضر نبی الله یا مقام خضر می‌نامند (اقتداری، ۱۳۷۵: ۵۴۸). در ورودی به حیاط بقعه در ضلع جنوبی واقع است و سرد آن بصورت طاق رومی مثلی از سنگ سرخ‌رنگ با قطعات مربع و مستطیل درزگیری دقیق و استادانه‌ای شده است و یک هلالی ظریف و منظم سنگی از آن درآورده‌اند و پیشانی در یک نقش اسلیمی صحیح بر سه قطعه سنگ پهلوی هم قرار گرفته‌اند و بصورت برجسته حکاکی شده است. اتاق بقعه مربع است. ارتفاع دیوار آن ۶ متر است این دیوار در قاعده گنبد سقف بصورت هشت ضلعی منظم درآمد و شکل طاق‌های لچک‌سازی زیر گنبد دوران سلجوقی است که از سنگ تراشیده ساخته شده و روپوش تزئین آجری دارد و چهار مخروطی شکل در آن تعبیه شده‌اند. بر روی ایوان بقعه طاق آجری پیش و پس بر آن زده شده است. گنبد خدر نبی مضرس است که بر یک قاعده استوانه‌ای استوار است (همان، ۱۳۷۵: ۵۵۰) (شکل شماره ۵).



شکل شماره ۵: تصویر و پلان بقعه خدر نبی، مأخذ: اداره میراث فرهنگی شوشتر



۲۸). ساختمان بقعه مربوط به دوران صفویه می‌باشد (امام شوشتری، ۱۳۳۲: ۱۳۶) (شکل شماره ۸).



شکل شماره ۸: تصویر و پلان بقعه سید محمد ماهرو، مأخذ: نگارندگان

#### ۷-۸- شاه زید:

در کنار خیابان شریعتی شوشتر از شرق به غرب، قبر شاه زید با گنبدی شلجیمی سفید رنگ گچ اندود در کنار میدان کوچکی واقع شده است. در خصوص نسب ایشان در کتاب تذکره شوشتر اشاره‌ای نشده است. صندوقچه قبر با کاشی‌های آبی رنگ مربع پوشیده شده است. هیچگونه تاریخ و تزیینی ندارد. در ورودی رو به جنوب است. طاق کوچکی با نمای پیشانی کاشی کاری دارد. که پس از ایوان کوتاهی به در ورودی محل مقبره می‌رسد و در جنوب میدان کوچکی که مقبره شاه زید در ضلع شمالی واقع شده است مسجد کوچکی قرار دارد که ظاهراً مسجد بقعه شاه زید است (اقتداری، ۱۳۷۵: ۷۲۴) (شکل شماره ۹).



شکل شماره ۹: تصویر و پلان بقعه شاه زید، مأخذ: اداره میراث فرهنگی شوشتر

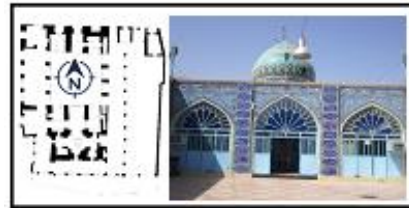
#### ۸- یافته‌های تحقیق:

##### ۱-۸- معماری بقاع متبرکه در دوره‌های

##### اسلامی با تاکید بر حوزه پژوهش

در دوره سلجوقیان با وجود حکومت سنی مذهب، ترویج مذهب تشیع و ساخت آرامگاه برای بزرگان شیعی رشد چشمگیری یافت. که نشان از اقتدار شیعیان در مناطقی از ایران دارد با حمله مغول به ایران و بی طرفی آنان در حمایت از مذاهب اسلامی راه برای ابراز وجود شیعیان

بنا را به دوران محمد شاه قاجار به هنگام حکومت منوچهرخان معتمدالدوله نشان می‌دهد (مرید شوشتری، ۱۳۷۷: ۱۴۱). گنبد این بقعه شلجیمی و مزین به کاشی کاری در سه رنگ فیروزه‌ای، مشکی و سفید است. بر ساقه گنبد تکرار طرح شمسه هشت با کاشی سفید و درون شمسه‌ها مزین به جملات الله اکبر به خط بنایی است. کاشی‌کاری‌های نمای داخلی حیاط بقعه به سبک صفوی، مزین به گل و بته‌های شاه عباسی و خط می‌باشد. که مربوط به دوران متاخر است. در داخل حرم سنگ قبری که با نقش برجسته‌های زیبایی بر طرفین آن خود نمایی می‌کند نصب شده است که تاریخ ربیع الاول ۱۳۲۹ هجری قمری بر آن درج شده است. این اثر در حال سپری مراحل ثبت میراث می‌باشد (شکل شماره ۷).



شکل شماره ۷: تصویر و پلان بقعه سید محمد گیاهخوار، مأخذ: اداره میراث فرهنگی شوشتر

##### ۷-۷- بقعه سید محمد ماهرو:

در کنار خیابان شریعتی، در شهر شوشتر نزدیک فلکه خیابان شریعتی و بعد از پل گرگر، در کنار آبشارهای شوشتر بقعه‌ای به نام سید محمد ماهرو واقع شده است. پس از ورود ایوان طولی به عرض ۴ متر و به طول ۱۵ متر قرار دارد. سقف راهرو کوتاه و ضربی و با طاق هلالی پس و پیش است. در سمت چپ اطاق بقعه، اطاق باریکی وجود دارد که ضریح کنده کاری شده زیبایی در آن نصب شده است. بر بدنه شمالی ضریح تاریخ ۱۳۳۴ منقوش است. ضلع شرقی بقعه دارای دری رو به رودخانه است و در ضلع جنوبی آن ایوان کوچکی وجود دارد که نور و روشنایی داخل بقعه را تامین می‌کند. سبک کاشیکاری و ساقه بلند گنبد آن با شش کتیبه لچکی، تاریخ ساختمان گنبد را به زمان صفوی احتمالاً می‌رساند (اقتداری، ۱۳۷۵: ۷۱). مولف کتاب تذکره شوشتر صاحب بقعه را از اولاد موسی بن جعفر می‌داند (جزایری، ۱۳۲۸:



گشوده شد (جعفریان، ۱۳۸۹). با روی کار آمدن مکتب شیعه در دوره ایلخانیان در این کشور، معماری ایرانی و به تبع آن مقبره سازی امامزادگان وارد برهه جدیدی از تاریخ خود شد. آرامگاه‌ها پرداختند (غروی، ۱۳۷۸). در ادامه نیز با گسترش مذهب تشیع، معماران و هنرمندان شیعه به انعکاس باورها و اعتقادات خود در گونه‌های خاصی از معماری مانند مساجد و دوره‌های ایلخانان و تیموریان را می‌توان به عنوان نقطه اوج آرامگاه‌سازی امامزادگان در ایران شناخت، همچنین

می‌توان در این ادوار شاهد تبدیل آرامگاه‌های مجزا امامزادگان به مجموعه‌ای از بناها نظیر مسجد و مدرسه که بقعه امامزاده را در میان داشتند، بود. با روی کار آمدن حکومت صفویان در ایران، هرچند مانند سابق ساخت مساجد، مدارس، کاخ‌ها، کاروانسراها و ... ادامه داشت ولی با رسمی شدن مذهب شیعه، هنر و معماری زبان بیان مفاهیم و تعالیم دین اسلام وبه خصوص مذهب تشیع شد (مسعودی اصل و دیگران، ۱۳۹۷).

جدول شماره ۱: ویژگی‌های فضایی بقاع متبرکه مورد پژوهش در دوره‌های اسلامی، مأخذ: نگارندگان

دوره تاریخی	نام بقاع	ویژگی‌های فضایی بقاع متبرکه که شوشتر
سلجوقی	خضر نبی	<ul style="list-style-type: none"> <li>• بقاع این دوره دارای پلان غیر متقارن با هندسه مستطیل می‌باشند</li> <li>• گنبد‌های رایج در این دوره از نوع رُک مضرس هستند که بر یک گریو استوانه‌ای استوارند.</li> <li>• عموماً دارای یک ورودی، فضای میانه، صحن، شبستان و ایوان هستند.</li> <li>• بقاع فاقد تزیینات داخلی و در ازاره ایوان ورودی دارای تزیینات حجاری است. دارای یک فضای میانه می‌باشند که میان ورودی و گنبدخانه قرار می‌گیرد. ورودی این بقاع در جهت شمال است.</li> <li>• دارای فضای گنبدخانه ۴ ضلعی هستند.</li> </ul>
ایلخانی	امامزاده عبدالله	<ul style="list-style-type: none"> <li>• بقاع این دوره دارای پلان غیر متقارن با هندسه مستطیل می‌باشند</li> <li>• گنبد‌های رایج در این دوره از نوع رُک ترکیب هستند که بر یک گریو استوانه‌ای استوارند.</li> <li>• بقاع فاقد تزیینات داخلی و در ازاره ایوان ورودی دارای تزیینات حجاری است. دارای یک فضای میانه می‌باشند که میان ورودی و گنبدخانه قرار می‌گیرد. ورودی این بقاع در جهت شمال است.</li> <li>• عموماً دارای یک ورودی، فضای میانه، صحن، شبستان و ایوان هستند. دارای فضای گنبدخانه ۴ ضلعی هستند.</li> </ul>
صفوی	سید محمد بازار عبدالله بانو سید محمدگلایی سید محمدماهری شاه زید برابن مالک	<ul style="list-style-type: none"> <li>• بقاع این دوره دارای پلان متقارن با هندسه مستطیل می‌باشند</li> <li>• گنبد‌های رایج در این دوره از نوع ناری هستند که بر یک گریو استوانه‌ای استوارند.</li> <li>• بقاع فاقد تزیینات داخلی هستند. ایوان دارای تزیینات کاربندی بوده و پوشش گنبد‌ها و گلدسته‌های کاشی کاری به سبک سلجوقی بوده که دارای تزیینات خط معقلی، شمشه و مشبک می‌باشند.</li> <li>• همچنین دارای حجاری‌های در ساقه گنبد و گلدسته هستند.</li> <li>• عموماً دارای یک ورودی، فضای میانه، صحن، شبستان و ایوان هستند. دارای فضای گنبدخانه ۴ ضلعی هستند. ورودی این بقاع به سمت شمال است.</li> </ul>

۳۱۴). اقلیم گرم استان خوزستان معماری این بقاع را متأثر کرده است و این تأثیرات را می‌توان در شکل گنبد و اندود آن (بخصوص در گنبد‌های رُک)، نوع مصالح بکار رفته، قطر دیوارها و ضخامت بام به خوبی مشاهده کرد. همچنین احداث ایوان‌ها سرپوشیده و ایجاد رواق در بدنه خارج بنا برای اعمال سایه می‌باشد. بطور کلی

## ۲-۸- اجزاء و عناصر بقاع متبرکه مورد بحث:

ساختار این آرامگاه‌ها عبارت از یک ورودی (کفش‌کن) و گنبدخانه‌ای با فضای ۴ ضلعی با گنبدی از نوع ناری یا رُک است. که برگریوی مدور قرار گرفته‌اند. در دوره‌های صفوی ساختار آرامگاه‌ها گسترش بیشتری یافته پیدا نموده و پلان آن‌ها متنوع‌تر شده است (سجادی، ۱۳۹۶:





فقط از طریق شناخت بقاع میسر است (تصویر شماره ۱۱). اغلب این گنبدها دوپوسته ناپیوسته بوده و مصالح آن‌ها آجری است. جنس مصالح ساقه گنبدها و گلدسته‌ها عموماً از سنگ‌های رسوبی است که با حجاری‌های ماهرانه‌ای تریج‌اندازی شده‌اند. در ساقه گنبد شمشه‌های مزین به کلمات مقدس و درپچه‌های مشبک وجود دارد. آهیانه گنبد در بقاع مورد بررسی، فاقد هرگونه تزیینات است. گنبد امامزاده عبدالله از نوع رُک اورچین محدب-معقری بوده و یکی از زیباترین گنبدهای اورچین ایران است.



شکل شماره ۱۱: تصویر گنبد بقاع، از چپ به راست، سید محمدبازار، براء بن مالک، مأخذ: نگارندگان

**۸-۳-۴- سقف:** سقف در اکثر بقاع اشاره شده بصورت طاقی بوده و به روش رومی اجرا شده است. سقف‌ها اغلب گچ کاری شده و فاقد هرگونه تزیینات هستند.

**۸-۳-۵- مدفن:** در کلیه بقاع مورد بحث، شکل هندسی مدفن مستطیل یا مربع بوده است. این تحقیق نشان می‌دهد که ۷۵ درصد مدفن آرامگاه‌های مورد بررسی مستطیل بوده و ۲۵ درصد دیگر دارای شکل هندسی مربع می‌باشند. ضریح مدافن اغلب در دوره‌های مرمت، تغییر یافته‌اند.

می‌توان گفت که بقاع متبرکه مورد پژوهش از عناصر ذیل تشکیل شده‌اند.



نمودار شماره ۲: عناصر بقاع متبرکه، مأخذ: نگارندگان

### ۸-۳- ویژگی عناصر کالبدی:

**۸-۳-۱- ایوان:** تمامی بقاع مورد بررسی دارای یک یا چند ایوان می‌باشند. شکل اغلب این ایوان‌ها دارای تزیینات، کاربندی، کاشی‌کاری و در برخی مواقع حجاری هستند. در برخی از بقاع برخی از ایوان‌ها در عملیات تجدید بنا حذف شده‌اند (تصویر شماره ۱۰).



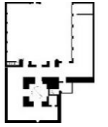



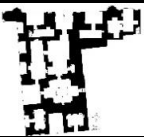
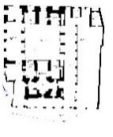

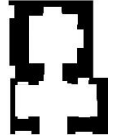
شکل شماره ۱۰: تصاویر ایوان از چپ به راست سید محمد بازار و ایوان بقعه براء بن مالک، مأخذ: نگارندگان

**۸-۳-۲- دیوار:** تمامی دیوارهای بقاع متبرکه تحت بررسی از نوع باربر بوده و جنس مصالح آن‌ها از سنگ لاشه می‌باشد. بکارگیری این مصالح بومی در اغلب عناصر سازه‌ای و حتی در تزیینات دیده می‌شود. دیوارهای برخی بقاع بوسیله آجر نما شده‌اند که می‌توان طرح‌های آجرکاری راسته خفته، گل‌اندازی، هره چینی و ... را در آن‌ها مشاهده کرد.

**۸-۳-۳-:** در بررسی گنبدهای بقاع مورد بررسی به دو گونه گنبد ملاحظه شده است. گنبدهای شلجمی که عموماً متعلق به بقاعی هستند که یا در دوره صفوی بنا شده یا در همان دوران تجدید بنا شده‌اند. پوسته خارجی این گنبدها کاشی‌کاری شده به سبک صفوی است. شباهت این گنبدها بسیار زیاد بوده و تشخیص آن‌ها



جدول شماره ۲: ویژگی‌های عناصر کالبدی بقاع متبرکه مورد بررسی، مأخذ: نگارندگان

ردیف	نام بقعه	شماره ثبت	صحن	جهت ورود به مدفن	شکل مدفن	دیوار بنا	نوع و شکل گنبد	تزیینات	تعداد ایوان	سقف	پلان
۱	سید محمد بازار	۷۱۵۱	دارد	شمال شرقی	مستطیل	باربر سنگ	ناری شلجمی	کاربندی کاشی کاری حجاری	یک ایوان	طاقی	
۲	عبدالله بانو	۳۳۸۸	ندارد	جنوب غربی	مربع	باربر سنگ	ناری شلجمی	کاشی کاری حجاری	یک ایوان	باقی مانده بنا گنبدخانه می‌باشد	
۳	براهین مالک	۲۴۴۷	دارد	شمال	مستطیل	باربر سنگ	ناری شلجمی	کاشی کاری حجاری نقاشی	سه ایوان	طاقی	
۴	خضر نبی	۷۹۳۱	دارد	شمال	مستطیل	باربر سنگ	رُک اُرچین	حجاری آجرکاری	یک ایوان	طاقی	
۵	امامزاده عبدالله	۳۶۴	دارد	شمال	مستطیل	باربر سنگ	رُک اُرچین	حجاری کاشی کاری گچبری	سه ایوان	طاقی	
۶	سید محمد گلایی	در حال ثبت	دارد	شمال	مستطیل	باربر سنگ	ناری شلجمی	کاشی کاری حجاری	یک ایوان	طاقی	
۷	محمد ماهرو	۳۰۸۱	ندارد	شمال	مربع	باربر سنگ	ناری شلجمی	کاشی کاری	یک ایوان	طاقی	
۸	بقعه شاه زید	ثبت نشده	ندارد	جنوب غرب	مستطیل	باربر سنگ	ناری شلجمی	کاشی کاری حجاری	یک ایوان	طاقی	



#### ۴-۸- تزئینات:

تزئینات در معماری اسلامی علاوه بر خلق جلوه‌های زیبا و چشم نواز، مفاهیمی چون معنویت، وحدت و نظم را القاء می‌کند. بی‌تردید هرگز نمی‌توان معماری اسلامی را جدا از کاربرد موثر هنرهای تزئینی مورد بررسی قرار داد چرا که با سهمی آنچنان بالا رو به روییم که گویی اگر روزی نقوش هنرهای تزئینی را از تن بنا برکنیم، چه بسا که این معماری با همه شکوه، صلابت و استواریش رنگ ببازد (خلیلیان بروجنی، ۱۳۹۲، ۴۷). در بقاع مورد مطالعه تزئینات متفاوت و زیبایی بکار گرفته شده‌اند که پرداختن تفصیلی به این موضوع در این گفتار نمی‌گنجد اما از آنجا که این بخش ارزشمند از معماری آرامگاهی نقش بسیار مهمی در القاء و انتقال مفاهیم دارد می‌توان از تزئینات شاخص بکار رفته در این بقاع نام برد. نگاره‌های تزئین از لحاظ اجرا به چهار دسته تزئینات گچی، تزئینات کاشی کاری، نقاشی دیواری، حجاری‌ها تقسیم می‌شوند، که برخی از آن‌ها در تصویر زیرآمده است (جدول شماره ۳).

#### ۸-۵- بررسی تطبیقی بقاع :

بررسی تطبیقی معماری بقاع مورد پژوهش نشان می‌دهد که ساختار این آرامگاه‌ها از یک ورودی، گنبدخانه با فضایی عموماً ۴ ضلعی تشکیل شده‌اند، هندسه پلان اغلب بشکل مستطیل بوده و در دوره صفوی تقارن نیز به شاخصه‌های پلان افزوده می‌گردد. همچنین در این دوره ساختار آرامگاه‌ها گسترش بیشتری پیدا نموده و پلان آن‌ها نیز متنوع‌تر شده است (سجادی، ۱۳۹۶، ۳۱۴). از مهم‌ترین مشخصه‌های این بناها می‌توان به وجود تزئینات مشابه، کاربرد سنگ پاکتراش در نماهای بنا، تنوع در پلان بناها، کاسته شدن ارتفاع بنا، وجود

جرزها و ستون‌های جسیم و کاربرد کتیبه‌های فارسی اشاره کرد (جدول شماره ۴).

جدول شماره ۳: تزئینات بقاع مورد پژوهش، مأخذ: نگارندگان

مقرنس گچی امامزاده عبدالله	کاشی کاری گنبد، سیدمحمدگلایی	حجاری، سردر خضرنبی
		
نقاشی، امامزاده عبدالله	کاربندی ایوان، سیدمحمدبازار	گچ بری، امامزاده عبدالله
		
آجر کاری، خضر نبی	کاشی کاری مناره، امامزاده عبدالله	گچ بری، امامزاده عبدالله
		

تزئینات بقاع مورد پژوهش



جدول شماره ۴: بررسی تطبیقی معماری بقاع حوزه پژوهش، مأخذ: نگارندگان

بقعه		شاخص						دوره تاریخی	ویژگی‌ها
سید محمد بازار	عبدالله ه بانو	براء بن مالک	خضر نبی	امامزاده عبدالله	سید محمد گیاهخوار	سید محمد ماهرو	شاه زید		
صفوی	صفوی	صفوی	سلجوقی	ایلخانی	صفوی	صفوی	صفوی	دوره تاریخی	
✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	ورودی	
✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	-	فضای میانه	
-	-	✓	✓	✓	✓	✓	✓	صحن	
-	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	شبستان	
✓	-	✓	✓	✓	✓	✓	✓	گنبدخانه	
✓	-	✓	✓	✓	✓	✓	✓	ایوان	
نامتقارن	نامتقارن	نامتقارن	نامتقارن	نامتقارن	نامتقارن	نامتقارن	نامتقارن	پلان	
مستطیل	مستطیل	مستطیل	مستطیل	مستطیل	مستطیل	مربع	مستطیل	هندسه پلان	
۱ جهت	۱ جهت	۱ جهت رو به صحن	۲ جهت رو به صحن	۲ جهت رو به صحن	۳ جهت رو به صحن	۱ جهت	۱ جهت رو به صحن	نحوه قرارگیری عناصر فضایی کارکردی	
در ورودی	در ورودی	صحن و ایوان	صحن و ایوان	صحن و ایوان	صحن و ایوان	ایوان	صحن و ایوان	ارتباط و دسترسی	
-	-	قلب ارتباطی مجموعه	قلب ارتباطی مجموعه	قلب ارتباطی مجموعه	قلب ارتباطی مجموعه	-	قلب ارتباطی مجموعه	صحن	
درون‌نگرا	درون‌نگرا	درون‌نگرا	درون‌نگرا	درون‌نگرا	درون‌نگرا	درون‌نگرا	درون‌نگرا	درون‌نگرای/برون‌نگرای	
پلان های ۲ یا ۳ بخشی و هندسه یکسان، نقش باربری در تمام دیوارها									
وجود ایوان، استفاده از سنگ پاکتراش در تزیینات، پوشش خارجی گنبد‌های نار وجود آندود سفید در گنبد‌های مضرس									
وجود کتیبه های سنگی، نبود تزیینات داخلی، سقف های طاقی									
نوع گنبد، گنبد‌های دوره صفوی ناری و از نوع شلجمی بوده اما در ادوار پیشین از نوع رک مضرس استفاده شده است.									
تزیینات خارجی ( کاشی کاری، آجرکاری و حجاری)									
تعداد ایوان، با توجه به نوع کارکرد بقعه تعداد ایوان‌ها متفاوت بوده است									

## ۸-۶-۱-۱- گونه‌بندی بقاع متبرکه:

## ۸-۶-۱-۱- گونه‌بندی کالبدی بناهای آرامگاهی (با تاکید بر حوزه پژوهش):

بررسی کالبدی بناهای آرامگاهی مورد پژوهش نشان می‌دهد که عموماً می‌توان بقاع شهرستان شوشتر را با توجه به نوع و شکل گنبد به دو گونه عمده تقسیم کرد:

۱- بناهای با گنبد رُک مضرس ۲- بناهای با گنبد ناری

## ۸-۶-۱-۱-۱- بناهای با گنبد رُک مضرس:

گنبد مضرس یا اورچین گنبدی است که پوسته خارجی آن‌ها به شکل طبقاتی که روی هم ساخته شده است. گنبد‌های مضرس را زیر مجموعه گنبد‌های رُک

مחسوب می‌نمایند. این گنبد به نام‌های مضرس یا پلکانی خوانده می‌شود (اقتداری، ۱۳۷۵، ۸۵۷). این گنبد‌ها تنها در بناهای آرامگاه‌ها و مقام‌ها به کار رفته‌اند. هسته اصلی این بناها (با گنبد مضرس) عبارت از گنبدخانه‌ای با فضای ۴ یا ۸ ضلعی با گنبد دوپوسته است که پوسته رویی را پوششی از نوع گنبد مضرسی تشکیل می‌دهد. این گنبد‌ها از ارتفاع بیشتری نسبت به سایر گنبد‌ها برخوردار هستند (زمرشیدی، ۱۳۶۷، ۱۲۵). اغلب این بناها دارای پلان دو یا سه بخشی مشتمل بر سه بخش ورودی، فضای میانگاهی و گنبدخانه هستند.

۸-۶-۱-۱-۲- بناهای با گنبد ناری: ساختار این آرامگاه‌ها از یک ورودی و گنبدخانه‌ای با فضای ۴



## ۲-۶-۸- گونه‌بندی کارکردی بناهای آرامگاهی (با تاکید بر حوزه پژوهش):

در بررسی‌های کالبدی، پلان و سلسله مراتب مشخص گردید که اغلب بناهای آرامگاهی از یک فنوتایپ مشخص و مشترکی تبعیت می‌کنند. همچنین جهت در این بقاع در راستای تاکید بر ضریح می‌باشد. اما نقش کارکردی-اجتماعی این بناها در شهرستان مذکور متفاوت است. برخی از آن‌ها اساساً علاوه بر کارکرد مذهبی، بعنوان قلب یک مجموعه خدماتی (ارسن شهری) یا مجموعه آرامگاهی بوده‌اند. همچنین برخی از این بقاع بر لبه مهم شهری قرار گرفته و بعنوان نشانه (المان) نیز تلقی می‌شوند. بقاع مورد پژوهش (فارغ از کارکرد زیارتی) را به سه گونه مهم، قلب یک مجموعه خدماتی، مجموعه آرامگاهی و نشانه شهری گونه‌بندی نمود (جدول شماره ۵).

## ۹- نتیجه تحقیق:

با نگاهی به تاریخ و آثار معماری شهرستان شوشتر در می‌یابیم که بناهای آرامگاهی، از بارزترین جلوه‌های معماری اسلامی این شهرستان بعد از مساجد هستند. مرور ادبیات تحقیق نشان می‌دهد که بناهای آرامگاهی از حیث صاحب آرامگاه بصورت تک بنا مورد توجه پژوهشگران قرار گرفته بودند لیکن در خصوص گونه‌شناسی و مقایسه تطبیقی معماری بقاع شهرستان شوشتر تاکنون پژوهشی انجام نشده است. این پژوهش با بهره‌گیری از منابع تاریخی، مطالعات کتابخانه‌ای و تحلیل یافته‌ها به گونه‌شناسی بقاع تاریخی شهرستان شوشتر پرداخته است که گونه‌بندی بقاع بر اساس شاخص شکل گنبد به دو گونه بقاع با گنبد نار و بقاع با گنبد اورچین (مضرس) و همچنین گونه‌بندی بر اساس شاخص کارکردی-اجتماعی را مهم‌ترین یافته این پژوهش دانست. این پژوهش با تمرکز بر شکل و پوشش گنبد، نشان می‌دهد که گنبد‌های نار شلجمی با پوشش کاشی متعلق به دوره صفوی بوده، و این دوره را می‌توان دوره تغییرات کالبدی بنا، شکل گنبد و اضافه شدن تزیینات به نمای خارجی بناهای آرامگاهی قلمداد نمود. نحوه استقرار این بناها عموماً به گونه‌ای است که ورودی مدفن به سمت شمال بوده که این موضوع به بهره‌گیری

ضلعی با گنبدی از نوع نار دوپوسته تشکیل شده است. که بر گریوی مدور یا چنبر قرار گرفته‌اند. در دوره صفوی ساختار آرامگاه‌ها گسترش بیشتری پیدا نموده و پلان‌ها متنوع‌تر شده است (سجادی، ۱۳۹۶، ۳۱۴). بقاع مورد بحث دارای گنبد نار شلجمی می‌باشند که پوشش خارجی کاشی دارد. گنبد بقعه سید محمد بازار بزرگترین گنبد شلجمی شهرستان شوشتر است. از شاخصه‌های این بناها وجود کتیبه به خط فارسی حاوی اشعاری در خصوص نام شاه، بانی و سال ساخت می‌باشد.

جدول شماره ۵: گونه‌بندی کالبدی و کارکردی بناهای آرامگاهی حوزه پژوهش، مأخذ: نگارندگان

ردیف	نام بقعه	شماره ثبت	دوره تاریخی	گونه‌بندی کالبدی	گونه‌بندی کارکردی
۱	سیدمحمد بازار	۷۱۵۱	صفوی	بنای با گنبد نار	نشانه شهری
۲	عبدالله بانو	۲۳۸۸	صفوی	بنای با گنبد نار	قلب مجموعه خدماتی، نشانه شهری
۳	براهین مالک	۲۴۴۷	صفوی	بنای با گنبد نار	محل تجمعات مذهبی، مقبره
۴	خضر نبی	۷۹۳۱	سلجوقی	بنای با گنبد رُک مضرس	مجموعه آرامگاهی
۵	امام زاده عبدالله	۳۶۴	ایلخانی	بنای با گنبد رُک مضرس	مجموعه آرامگاهی، نشانه شهری، مقبره
۶	سید محمد گلایی	در حال ثبت	صفوی	بنای با گنبد نار	مقبره، نشانه شهری
۷	محمد ماهرو	۳۰۸۱	صفوی	بنای با گنبد نار	قلب مجموعه خدماتی، نشانه شهری
۸	بقعه شاه زید	ثبت نشده	صفوی	بنای با گنبد نار	نشانه شهری



- تقی‌زاده، محمد. ۱۳۸۱. شوشتر در گذر تاریخ از عهد باستان تا انقلاب اسلامی. تهران: موسسه فرهنگی هنری بشیر علم و ادب.
- توسلی، غلامحسین. ۱۳۸۹. نظریه‌های جامعه‌شناسی. ویرایش دوم، تهران: انتشارات سمت.
- جزایری، سید عبدالله. ۱۳۳۸. تذکره شوشتر. اهواز: کتابفروشی صافی.
- جعفریان، رسول. ۱۳۸۹. اطلس شیعه. مشهد: آستان قدس رضوی.
- حاتمی، مهرداد. ۱۳۹۴. نقشه گردشگری مذهبی شهرستان شوشتر با تکیه بر معرفی بقاع متبرکه آن، نخستین کنفرانس بین‌المللی گردشگری، جغرافیا و باستان‌شناسی. تهران: مرکز همایش‌های توسعه ایران.
- حیدری، مریم. ۱۳۹۲. کاربرد مطالعات تطبیقی در تاریخ. فصلنامه علمی - تخصصی فرهنگ پژوهش. شماره ۱۳.
- خلیلیان بروجنی، امیرعلی. ۱۳۹۲. برداشت از بناهای تاریخی. تهران: پرهام نقش.
- زمزشیدی، حسین. ۱۳۶۷. طاق و قوس در معماری ایران. تهران: انتشارات کیهان.
- سجادی، علی. ۱۳۹۶. آرامگاه‌های جنوب غرب ایران. تهران: پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری.
- سلطانی، مهرداد؛ منصوری، سید امیر؛ و فرزین، احمدعلی. ۱۳۹۱. تطبیق نقش الگو و مفاهیم مبتنی بر تجربه در فضای معماری. باغ نظر. شماره ۲۱. سال ۹. ص ۱۲۳.
- طباطبایی، محمد حسین. ۱۳۶۰. تفسیر المیزان، ج ۱۶. قم. دفتر انتشارات اسلامی.
- غروی، مهدی. ۱۳۷۸. آرامگاه درگستره فرهنگ ایرانی. تهران: انتشارات انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- کیانی، محمدیوسف. ۱۳۶۶. معماری ایران دوره اسلامی. رابرت هیلن برند. مقابله. ترجمه کرامت الله افسر، ج ۱. تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها.
- لنگ، جان؛ و عینی‌فر، علیرضا. ۱۳۸۳. آفرینش نظریه معماری (نقش علوم رفتاری در طراحی محیط). تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- حداکثری بقاع و ایوان‌های از باد مطلوب مرتبط است. البته بقاع عبدالله بانو و شاه زید دارای ورودی جنوب غربی هستند که با توجه به تخریب اغلب بخش‌های این بناها نمی‌توان در خصوص علت جهت ورودی مدفن اظهار نظر نمود. همچنین استفاده از سنگ پاکتراش در نما، شباهت در پوشش گنبد‌های نارگون، وجود کتیبه‌های سنگی و داشتن ایوان و پلان دو یا سه بخشی را می‌توان وجه مشترک بقاع مورد بحث و اختلاف در نوع گنبد و کارکردهای ثانویه را مهم‌ترین وجه تمایز آن‌ها دانست. هر چند که انجام این پژوهش با محدودیت‌هایی روبرو بوده است اما می‌تواند گامی در راستای شناخت معماری آرامگاه‌های تاریخی باشد. بناهایی که می‌توانند موضوع پژوهش‌های بسیاری در آینده باشند.
- ۱۰- تشکر و قدرانی:**
- از مهندس علی محمد چهارمحالی ریاست اداره میراث فرهنگی و گردشگری شهرستان شوشتر، بابت همکاری صمیمانه‌ای که در این پژوهش داشتند، تشکر می‌شود.
- ۱۱- پی‌نوشت‌ها:**
1. type
- ۱۲- منابع فارسی و لاتین:**
- ابراهیم‌زاده، عیسی و دیگران. ۱۳۹۰. برنامه ریزی استراتژیک توسعه گردشگری با تاکید بر گردشگری مذهبی مطالعه موردی شهر قم. پژوهش‌های جغرافیایی انسانی. شماره ۷۶. تابستان، ص ۳۰-۴۴
- ابن بطوطه. ۱۳۷۶. سفرنامه ابن بطوطه، ج ۱. تهران: نشر آگاه.
- افشارسیستانی، ایرج. ۱۳۷۳. خوزستان و تمدن دیرینه آن، ج ۲. تهران: سازمان چاپ و انتشارات.
- اقتداری، احمد. ۱۳۷۵. آثار و بناهای تاریخی خوزستان. ج ۱. تهران: نشر اشاره.
- امام شوشتری، محمد علی. ۱۳۳۱. تاریخ جغرافیایی خوزستان. تهران: نشر امیرکبیر.
- برتون، جوئل پی. ۱۳۷۷. فضای مقدس. ترجمه: مجید محمدی. تهران: نامه فرهنگ.



- مریدشوشتری، مریم. ۱۳۹۲. شوشتر یعنی خوبتر. اهواز: نشر تراوا.
- مسعودی اصل، بهزاد و دیگران. ۱۳۹۷. مبانی مقایر امامزادگان ایران. تهران مجله باغ نظر.
- معماریان، غلامحسین؛ و طبرسا. محمدعلی، ۱۳۹۲. گونه و گونه‌شناسی معماری. معماری و شهرسازی ایران. شماره ۶. صص ۱۰۳-۱۱۴
- نورالله شوشتری، قاضی. ۱۳۶۵. مجالس المؤمنین. ج ۱. تهران: کتابفروشی اسلامیه.
- هیلن براند، رابرت. ۱۳۷۷. هنر و معماری اسلامی. ترجمه: ا یرج اعتصام. تهران: شرکت پردازش و برنامه ریزی شهری.

### ۱۳- چکیده تصویری

